

॥ श्रीः ॥

अष्टोत्तरशतताल्लक्षणम्

एव षण्

पंडित विष्णुशर्मा

संस्कृत

संस्कृत

संस्कृत विभागात् संस्कृत प्रसिद्धि केन्द्र.

सन् १९११.

(सन् १९१० तथा १९११ च संस्कृतप्रमाणे रचितं कथं
सर्वे लक्षितं स्वाधीनं देवके आदि.)

॥ श्री स्वामेशाय नमः ॥

अष्टोत्तरशततालनामप्रारंभः ।

चन्द्रसुखानन्दः पर्युक्तायुक्तस्तथा ।
संपन्नोद्गाक उद्गा आदितालश्च दर्पणः ॥
चर्वरी सिंहलीलश्च कंदर्पः सिद्धिक्रमः ।
श्रीरंगो रत्नलीलश्च रत्नतालः परिक्रमः ॥
मर्त्यगो गजलीलश्च विभिन्नो वीरनिक्रमः ।
हंसलीलेति तालश्च वर्षामिच्छस्तपैचप ॥
राजचंद्रामणिश्च रंगशोतनतालकः ।
राजतालस्तथाचैव सिद्धिविभीदिनस्तथा ॥
वनमाली तथा शोका अतुरसेतिवर्णकः ।
असुरघोषा विरुपाक्षे मिथुनयोः प्रकीर्तितः ॥
रंगवदीपको नाम हंसनादेतिविश्रुतः ।
सिंहनादेतितालः स्वान्महिकाभोदकस्तथा ॥
तालः शरभलीलश्च रंगभरणतालकः ।
नतस्तुरंगलीलश्च सिंहनेदनतालकः ॥
जयश्री विजयानंदः पतितालो द्वितीयकः ।
मकरंदः कीर्तितालो विजयो जयमंगलः ॥
राजविद्याधरो मठनो जयतालः कुट्टकः ।
निःसारकः श्रीदत्ताल (स्त्रिभंगिः कोकिलविष्णुः ॥ (१) ॥
श्रीकीर्ति, विंदुमाली, समतालश्च, नंदनः ।
उदीरुणा, महिकान, देविका, वर्षामहिका ॥
अभिनेतो अतुरकीदा, मलतालश्च दीपकः ।
भर्तृगो विष्णो नादी मकरंदः कंदुकस्तथा ॥

दचतुष्के गुरुर्ध्वेन रंगनालः प्रकीर्तितः ।
 ताले परिधमे चैव नमनश्च गुरुद्वयम् ॥
 प्रत्न्यगसंज्ञके ताले नमनश्च लघुद्वयम् ।
 लचतुष्के विरामार्थं नमलीलः प्रकीर्तितः ॥
 लघुर्गुरुः प्लुगर्ध्वेन विभिन्नः परिकीर्तितः ।
 वीरविक्रमताले तु लघुर्विद्वयं गुरुः ॥
 विरामान्त्यलघुर्द्वं रंगलीलः प्रकीर्तितः ।
 वर्षभिक्षाभिधे ताले द्वन्द्वं लघुर्गुरुः ॥
 रंगयोतनताले तु नमनो लःप्लुतो भवेत् ।
 रात्र्युदाययो ताले द्वौ न द्वौ च लघुर्गुरुः ॥
 यः पदो गलपार्धेन राजनालः प्रकीर्तितः ।
 सिंहविकीर्तिते त्र्यौ चो रगणः पलपास्तथा ॥
 वेदता लदो गश्च नमनाली तथा भवेत् ।
 नमनो द्वौ गुरुर्ध्वेन चतुरस्रेतिवर्षकः ॥
 लघुर्द्वैतयुगं चैव नमनश्च लघुसर्वर्षकः ।
 मत्तितुर्ध्वं विरामान्तं मिश्रवर्षो रविद्वयः ॥
 रंगपदीपके ताले द्वौ गुरु लघुपास्तथा ।
 रंगनादे लघुर्गं च प्लुतो विद्वयं गुरुः ॥
 सिंहनादे नकारः स्वाह्यपुर्गुरुवृत्तस्तथा ।
 लद्वयं दचतुष्के च मल्लिकामोदनालके ॥
 लद्वयं दधर्धं त्र्यौ च ताले चरमलीलके ।
 रंगभरणताले तु नमनो लप्लुतो तथा ॥
 तुरंगलीलके ताले द्वन्द्वं लघुस्तथा ।
 नमणः पलपार्धेन दयुगे नमनस्तथा ॥
 पलपा भगनस्तत्र निःशब्धं सिंहनन्दने ।
 नमनो लगुरु चैव जयधीतालके युगः ॥

1) ...

2) ...

एकवर्षीयकालकथ पूर्णकालकस्तथा ।
 शैवककालकथान्तः समककालकस्तथा ॥
 विषयः) ककालकथ चतुस्तालकथ दोपुली ।
 अर्धगो रायवकोलो लपुशेखरतालकः ॥
 मनापशेखरो नाम जयशंभुचतुर्दुलः ।
 शंका च प्रतिभंडभु (गारुनि) परिचीतितः ॥
 वसेतो लीलतालकथ रथिः कर्मवतिस्तथा ।
 बनितालस्तु कृतालो वर्षनो वर्षेवत्यपि ॥
 राजिनारायणशैव मदनो (कारिकस्तथा) ॥
 पार्वतीलोचनशैव ततः श्रीवदनस्तथा ॥
 लीला विलोकितशैव ललितवियतालकः ।
 (ललको) जनको विष्णु रागवर्धन वत्सवः ॥

इत्यष्टोत्तरशततालनाम्नानि ।

तेषामेव लक्षणानि

खले चचतुदे श्रेयं गुणदंष्ट्रे लघुप्लुतम् ।
 गुरुलघु गुरुशैव भवेत्तच्चतुदाभिधे ॥
 पलया गलपार्थैव पद्वित्तापुत्रके तथा ।
 मगमथ भुताप्यतः संपभवेष्टाकनिर्णयः ॥
 उद्वहो मगमथैक आदिनाले लघुः स्मृतः ।
 दर्पणे स्पार्दुतदंष्ट्रे गुरुरेकः शकीकितः ॥
 अष्टकलस्तु चर्चर्पा विरामात्पदुती लघुः ।
 सिद्धलीले विधातृत्वं लघ्वार्थत्वं द्रुतमथम् ॥
 दृक्दंष्ट्रे यममथ कंदर्पे परिचीकितः ।
 सिद्धविक्रमनाले तु मगमो लपला गवौ ॥
 श्रीरंगसंज्ञके खले मगमो लप्लुतो भवेत् ।
 रतिलीले विधातृत्वी लघुश्च क्वापस्तथा ॥

विजयानंदनाले तु लक्ष्यं भगवस्तथा ।
 लघुरेफो दुर्लभं मरिचालेतिर्नीतिकः ।
 ताले द्वितीयके चैव दृश्यांतलपुस्तथा ॥
 मकरंदे दुर्लभं लघुवयसुतो मुखः ।
 गलपा गलपार्थेव श्रीगीतालः मर्चीकितः ॥
 गदयं रगपार्थेव तालेविजयसंज्ञके ।
 लगपा लगपार्थेव जयमंगलतालके ॥
 लघुर्वचो दुर्लो ताले राजवियापराभिधे ।
 सगधो नगपार्थेव लघुध मठनालके ॥
 जयनाले नकारार्थे लघुध द्युगे तथा ।
 कुहकतालके ज्ञेयं दुर्लभं लघुद्वयम् ॥
 लघुरेफो मुखदं ताले निःसारकाभिधे ।
 दुर्लभं विरामांत्यं श्रीराताल मर्चीकितम् ॥
 विभंगीतालके ज्ञेयः सगधोभगवस्तथा ।
 कोकिलमियताले तु गलपाः परिशीलिताः ॥
 श्रीकीर्तिसंज्ञके ताले मुखदं लघुद्वयम् ।
 मुखदंतचतुष्कं च यमलो विदुमालिके ॥
 सवताले लघुदं विरामांत्यद्वयम् ॥
 मंदमे तालके ज्ञेयं लघुदंतपुर्णं प्लुतः ॥
 ताले सुदीक्षणे ज्ञेयं लघुदं मुखस्तथा ।
 मद्रिकतालके वचो ह्रस्व एकः प्लुतः परम् ॥
 मुखलंपुर्मुखीन डेंकिकतालसंज्ञके ।
 दुर्लभं लघुवयं द्युयमं वर्णमंडके ॥
 अभिनंदनताले तु लक्ष्यं द्युगे मुखः ।
 अंतराश्रीदताले तु विरामांत्यं इतवयम् ॥
 लघुतुष्कं दुर्लभं विरामो मलतालके ।
 इतदं लघुदं मुखदं च दीपके ॥

लघुश्री सप्तमधैव धर्मो तालसंज्ञके ।
 बन्धुर्पविरामात्प्रा विषमे तु चतुद्रुताः ॥
 नदीताले लघुस्तत्र दूर्ध्वं सप्तमस्तथा ।
 छदो लघुर्धुस्तत्र मुहूर्दे तालसंज्ञके ॥
 लघुतुष्कं गुरुस्तत्र कंदूके तालवाभिधे ।
 एक एव इतरस्तत्र श्लोक्याले बद्धीनितः ॥
 लघुविदुपुगे तत्र लघुधैवाततालके ।
 पूर्वसंज्ञात्तके ताले वचतुष्कं गुरुर्लघुः ॥
 इत्थं गुरुर्द्वं संज्ञकं तालतालके ।
 सप्तसंज्ञात्तके ताले गुरुर्द्वं लघुर्धैवेत् ॥
 लघुरेवो गुरुर्द्वं संज्ञाले विषमे भवेत् ।
 चतुस्ताले गुरुधैव इतरयमपीरितम् ॥
 बौध्दीतालकेर्धैव विरामात्पलघुद्रुषम् ।
 विवांशकः प्लुतधैव धर्मो तालसंज्ञके ॥
 रायसंज्ञेताले तु रगणो दपुगं भवेत् ।
 लघुश्लेखरताले तु विरामात्पलघुर्धैवेत् ॥
 पतापश्लेखरो दीर्घो विरामात्पं इत्थं चम् ।
 जमधैवे गुरुधैव विरामात्पं इतरयम् ॥
 चतुर्द्विजाभिधे ताले जगणानंवरं प्लुतः ।
 विरामात्पं इत्थं लघुरेकस्तु द्वैपके ॥
 सप्तमो भयधैव बन्धुन्येनित्यायके ।
 विरामात्पद्रुताः प्रख्याः पंच ताम्बूलितालके ॥
 वसंततालके द्वेषो जगणो जगणः पुनः ।
 नेत्रद्वं लघुधैव गुरुर्ललिततालके ॥
 रक्षिताले लघुस्तत्र गुरुस्तु पदं संमितः ।
 ताले धर्मवतिसंज्ञे इतः सागरसंज्ञितः ।
 यतिताले तु यमलो लघुः पाचकसंज्ञितः ॥

श्रेयः पद्मालके तत्र द्रुतस्तु वर्णसंज्ञितः ।
 वर्षने तालके श्रेयं द्रुतद्वयं लघुप्लुतम् ॥
 ताले वर्षयती श्रेयं लघुद्वयं सुवहयम् ।
 रामनारायणे ताले द्रुतं जगन्मो मुखः ॥
 द्रुतद्वयं प्लुतधीव बन्दने तालराज्ञके ।
 दक्षतुष्कं विरामार्त्तं कारिकातालनिर्णयः ॥
 दी लक्ष्मी जनभाषीव पार्श्वनीलोत्तमे तथा ।
 ताले धीनन्दने तत्र भगवाः प्लुत उच्यते ॥
 लीलातालेनिषिष्यतायो दो लघुः प्लुत उच्यते ।
 ताले विलोकिते तत्र लक्ष्मी दी - कृत उच्यते ॥
 समण्य लघुद्वयं ललितविषतालके ।
 झलके तालके तत्र मुखलघुप्लुतं भवेत् ॥
 ताले जनकविषयाते नपरास्तत्र श्रीविताः ।
 द्रुतद्वयं लघुद्वयं प्लुतो लक्ष्मीसतालके ॥
 द्रुतमर्षचंद्रः स्यादप्लुतो रामवर्षने ।
 प्लुतःभारलघुधीव सुरसये तालके पुनः ॥
 इत्यष्टौचारदाननालाः समाप्ताः ।

टीप.

या व्याख्या रीयांत एकेदर १०८ ताल संगितले आहेत. हे सारे ताल
 इही प्रकारत वाचल्या इहीत पळवील जले माथ वानू नये. त्यापैकी
 काही काही प्रकारत आहेत, व काही प्रकारत आगाळा केव्हाकोने आहेत
 हे माथ जले आहे. प्रत्येक तालाक्षेपेची अवश्य माहिती, त्यातील याचा-
 संख्या व त्याचे दोषे, ही समजतात. दोषे विनी आहेत व ते कसकसे
 पडतात, हे समजले, आगे करान सुखसा होत असतो. या सान्या गोष्टी
 आपले संस्कृत ग्रंथकार भार संज्ञित हव सुखंतम रीतीने सांगतात. त्या
 सननाविषयातरीलां ते काही साकेतित किन्हे वापरतात. त्या किहांची
 नावे अशी आहेत. १ विराट, २ द्रुत, ३ लघु, ४ मुख, ५ प्लुत

६ काकव. बाँकेई शेरळ्या किहाचा चारसा उपयोग होत नसणे, क्यून त्याची आपणास नजर नाही. ही किन्हे कामदार अशी विद्विष्यांत येतात. विराम=०; दुत=०; क्यु=१; गुरु=२; पुरत=३; काकव=४; विरामाची किमत एक माथा, दुताची किमत दोन माथा, क्युची किमत चार माथा, गुरुची किमत आठ माथा, व पुरताची किमत बारा माथा समस्तात. ताळांच्या किहांना त्यांचे अंग समस्त. विरामी किन्हे वापरली असतील, तितकेच ठेके त्या त्या ताळांत मानापवाचे असतात. ही आपल्या संकश्यांनी सुचि चारच पांगली आहे, याच संकश नाही. दुसरी एक गोष्ट येथे सांगायी जायेल, आणि ती अशी आहे. संकश्यांचे ताळ्यांचे अक्षरु श्लोकांनी सांगितली आहेत, हे विसेलच. त्या वर्णनांत कधी काही ठिकाणी किन्हे "ग्यांनी" सांगितली आहेत. एक "गय" सांगितल्याबरोबर तीन किहांचा बोध होतो. एकर "गय" आठ आहेत. त्यांची नावे "ग, घ, र, म, त, ज, भ, न" अशी आहेत. या ग्यांच्या योगाने किहांचा बोध कसा होतो, तो पहा. गगय=३३३; यगय=३३३; रगय=३३३; मगय=३३३; तगय=३३३; जगय=३३३; भगय=३३३; नगय=३३३. संकृत संकश्यां च्या गुणविषयाकरितां कधी कधी शब्द वापरता असतात, हे प्रसिद्धच आहे. आपण येथे क्यु, गुरु असे किहांच्या ज्या किमती सांगितल्या आहेत, त्या बहुमताचा अनुक्रम सांगितल्या आहेत, हे सांगितले पाहिजे. संक श्लोकाच अक्षरपुढे ही किन्हे अगदी फिलत रीतीने सांगितली आहेत, हे विसेलच. क्यु, गुरु, पुरत, दुत यांना क्रमानें क, ग, प, द असेही ठाळे आहे. गुरुला दोळे केले पक, पगय आणि कपय पक, निचोपक, दुताला चिदु, पुरताला दोष असेही नावे दिली आहेत, हे प्यानांत असे द्यावे. आठवांता चारने की, हा संक संकनामान हाची माहिती पुढची होईल. दुसरी एक गोष्ट येथे सांगून ठेवणे खेरील होईल, आणि ती ही होय. या वर्णनांत "विरामांत क्यु," "विरामांत्य गुरु" असे प्रयोग करण ठिकाणी आहेत. जेथे विराम हे एक विरामे किन्हे क्युच्या अन्वय दुताच्या पुढे मांडावयाचे

किता ते लघुला अथवा दुताला बोडाय्याचे, असा प्रश्न उद्भवतो. का संव-
 काराच्या नवे ते एक निराले चिन्ह मानायपाचे आहे. तसे शास्त्राने एक
 शेका आधोभाग वाचवार आहे, हे समजेलच. येथे तिहिजेके ताल रत्ना-
 कारादिक संघान्तुल देशील नाचणांस लावलील. तेथे ते सारे येथे सांगित-
 लेल्या चिन्हांनी दर्शविले असतील, असे मात्र समजू नये. ह्या सर्वच
 देशी संगीत प्रचलित आहे, हे आपण जाणवच आहो. एकच राग निर-
 निराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या स्तरांनी बघिलेला आपणांस मिळू शकतो,
 हा अनुभव आहे. तसाच अनुभव ताळांच्या माझा व त्यांचे ठोके पांसा-
 र्थी आपणांस आपणांस कळत वाटण्याची जसत नाही. त्यांत बहुतकरे
 व अनुक लेटे हे टरविण्याची संशय न करावी तें बरे. का संघांतले गुण्यळ
 ताल असे आहेत की, ते गाण्यानेसां नाचण्याच्या कामी अधिक उपयोगी
 पडतील; कारण त्यांच्या रजत आवर्तनांत मात्र बऱ्याच असल्यामुळे,
 त्या तालांत अस्तीकळच्या तऱ्हेची कीर्ते रचणे व गाणे करच कठीण जाईल.
 आधी असल्या तालांत पुणपरेंच याची लागलील, आता ती गाणारे वा
 दिवतांत करच थोडे आळसलील, असे आहोतां ताले. असे.

आतां का वर सांगिलेलेल्या माहितीच्या साधनाने ते १०८ ताल येथे
 लिहिण्याचा प्रयत्न करे.

संख्याक्रम	संख्याक्रम—विषय	एकंदर माता	शेके
१	बाबलपुत्र	५ ५ १ ३	
२	बाबलपुत्र	५ १ १ ५	
३	संग्रहशास्त्र	३ ५ ५ ५ ३	
४	सप्तपितापुत्र	३ १ ५ ५ १ ३	
५	उद्धृष्ट	५ ५ ५	
६	आदिताल	१	४
७	दर्शन	० ० ५	१२
८	भर्तरी		
९	सिंहलीला	१ ० ० ० १	१४
१०	कंदर्प	० ० १ ५ ५	२४
११	सिंहविक्रम	५ ५ ५ ३ ५ ५ ३	६४
१२	धीरंग	१ १ ५ १ ३	२२
१३	रत्नलीला	१ ५ ५ १ ५	२४
१४	संगताल	० ० ० ० ५ १	१६
१५	परिक्रम	१ १ ५ ५	२८
१६	कार्यक्रम	५ ५ ५ ० १	२२

वाक्याम	वाक्याम—किन्हे	एकेकर मात्रा	श्लोक
१७ गन्धीला	१ १ १ १ ~	१०	१
१८ विभिल	१ ५ ३	२४	२
१९ वीरविजय	१ ० ० ५	१६	४
२० हंसडील	१ १ ~	९	२
२१ कर्णभिल	० ० १ ५	१६	४
२२ रंगवोतय	५ ५ ५ १ ३	४०	१
२३ शानपूदानवी	० ० १ १ ० ० १ ५	२२	६
२४ शानताल	५ ३ ० ० ५ ३	४८	७
२५ सिंहकिन्धीकिल	१ ३ ५ ५ ३ ३	६८	९
२६ वनमाली	० ० ० १ ० ० ५	२४	८
२७ पल्लववर्ण	५ ५ १ ० ० ५	२९	६
२८ अलवर्ण	१ ० ० १ ५	२४	६
२९ मिश्रवर्ण	० ० ० ० ~ कसे तीवरा	२०	१२
३० रंगमदीप	५ ५ १ ५ ३	४०	१
३१ हेतानार	१ ३ ० ० ५	२२	६
३२ सिंहनाद	१ ५ ५ १ ५	२२	१
३३ महिकामोद	१ १ ० ० ०	१६	६

शब्दनाम	शब्दार्थ—विन्धे	एकदश मात्रा	उपे
३४ शरमयीक	५ १ ० ० ० १ १	२२	७
३५ संयाभरण	५ ५ १ १ ३	३६	५
३६ सुनेगयीक	० ० १	८	३
३७ सिंहनेदन	५ ५ ३ १ ५ ० ० ५ ५ ३ ३ ३ ५ × निःशब्द चार लघु		
३८ लघुभी	५ ५ १ १ ५	३५	५
३९ विजयानंद	१ १ ५ ५ ५	३२	५
४० प्रविशाल	१ ० ०	८	३
४१ शितीष	० १ ०	८	३
४२ मकरंद	० ० १ १ ५	२४	६
४३ बीति	५ १ ३ ५ १ ३	४८	६
४४ विजय	५ ५ ५ १ ५	३६	५
४५ लघुसंगल	१ ५ ३ १ ५ ३	४८	६
४६ मलय	१ ५ १ १ १	२८	६
४७ लघु	१ ५ १ ० ०	२४	६
४८ कुटुम्ब	० ० १ १	१२	४
४९ शाननिवाधर	१ ५ ० ०	१६	४

प्राकृतनाम	प्राकृतं—सिन्धु	एकवार भाषा	श्लोके
१० निःसारक	१ ५ ५	२०	१
११ खीटा	० ० ५	१	२
१२ विपत्ती	१ ५ ५ १ १	२२	३
१३ कोकिलमिव	५ १ ५	२४	४
१४ खीखीनि	५ ५ ५ १ १	२५	५
१५ विदुमान्दी	१ ५ ० ० ० ० ५	२४	६
१६ स्मराल	१ १ ० ० ५	१३	७
१७ नंदन	१ ० ० ५	२०	८
१८ उदीक्षण	१ १ ५	१६	९
१९ मद्रिका	५ ० ५	२२	१०
२० रेणिका	५ १ ५	२०	११
२१ वर्णमद्रिका	० ० १ ० ०	१२	१२
२२ अधिनंदन	१ १ ० ० ५	२०	१३
२३ अंतरधीका	० ० ० ५	७	१४
२४ मल्लाल	१ १ १ ० ० ५	२१	१५
२५ दीनक	० ० १ ५ ५	२८	१६
२६ अनंग	१ ५ १ ५	२२	१७

खसनाम	ताम्रव.किन्ही	दुकरा माता	शेके
६७ विपम	००००००००००	१८	१०
६८ नंदी	१००११५	२४	६
६९ सुइंद	१००१५	२०	९
७० संयुक्त	११११५	२४	९
७१ एकताम	०	२	१
७२ अउताम	१००१	१२	४
७३ पूर्वकाल	००००५१	२०	६
७४ संदकाल	००५५	२०	४
७५ समकाल	५५१	२०	३
७६ विपमकाल	१५५	२०	३
७७ अनुताम	५०००	१४	४
७८ बौजुली	५५	१०	२
७९ अंधा	१३	१६	९
८० राषमकोल	५१५००	२४	९
८१ लपुशेख	१५	९	२
८२ प्रतापशेखर	३००५	१०	४
८३ जगद्वीषा	५०००५	१९	९

नामनाम	संख्या-क्रमांक	एकदश मास	दिने
८४ चतुर्मुख	१५१३	२८	४
८५ शंभु	००५१	९	४
८६ मातृमलय	११५५११	४९	६
८७ मास्की	००००५५	११	६
८८ वसंत	१११५५५	२६	६
८९ ललित	००१५	१६	४
९० रत्नमाल	१५	१२	२
९१ कर्मपति	००००	८	४
९२ वृत्ति	५१११	२०	४
९३ पर्याल	००००००	१९	६
९४ वर्षेय	००१३	२०	४
९५ नर्मपति	११३३३	३९	४
९६ रामनारायण	००१५१५	२८	६
९७ मदन	००३	१६	३
९८ पारिका	००००५	९	२
९९ चार्करीशोक	००००५५१११५११	६०	१४
१०० श्रीमदन	५११३	२८	४

नामनाम	नामनाम-विन्दे	एकदश भागा	शेके
१०१ खीला	० १ ३	१८	३
१०२ विलोकिता ५	१ ३ ० ० ३	२८	५
१०३ ललितप्रिय ४	१ १ ३ १ १	२४	५
१०४ मल्लक	३ १ १	१६	३
१०५ ललक ४	१ १ १ ३ ३ १ ३	४८	५
१०६ लक्ष्मीदा ४	० ० १ १ ३	२४	५
१०७ शंभुसंभन	० ० ५ ० ३	१५	५
१०८ ललक	३ १	१६	५

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

1898

1899

1900

